

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, ՄՄ

ԱՐՄԻՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՄՄ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԻ՝ ՂԵԻՈՆԴ ՎՐԳ. ՓԻՐՂԱԼԵՄՅԱՆԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

ԺԹ. դարի նշանավոր բանասեր, ձեռագրագետ, եկեղեցական գործիչ Ղեւոնդ վրգ. Փիրղալեմյան Տոսպեցին (ավագանի անունը՝ Մարտիրոս, 1830 թ. Վան — 1891 թ. Երուսաղեմ) իր հոգեւոր-գիտական գործունեությունն սկսել է 1852 թ. Լիմ անապատում: Հետագայում հաստատվելով Վարազավանքում՝ Ղեւոնդ վրգ. Փիրղալեմյանը մասնակցել է «Արծուի Վասպուրական» պարբերականի հրատարակչական աշխատանքներին՝ 1861—1863 թթ. լինելով ամսագրի՝ Կ. Պոլսի գործակալը¹: 1873—1878 թթ. եղել է Մանչեստրի հայ համայնքի հոգեւոր հովիվը: 1883—1884 թթ., երբ Վասպուրականի հոգեւոր առաջնորդ Մկրտիչ արք. Խրիմյանը հրաժարական է ներկայացրել, Ղեւոնդ վարդապետն ստանձնել է տեղի առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը²: Սակայն նա իր կյանքի մեծ մասն անց է կացրել շրջագայություններում՝ ինչպես Արեւմտյան ու Արեւելյան Հայաստանում, այնպես եւ Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում՝ ընդօրինակելով ձեռագիր մատյանների հազարավոր հիշատակարաններ, վիմագրեր, գավառական բառեր, ազգագրական նյութեր³:

Ս. էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերի 1889 թվակիր ժողովածուն, որին նվիրված է սույն ուսումնասիրությունը,

¹ Տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԻԲ., «Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1892—1907 թթ.)», մաս Բ., կազմ.՝ Գ. Աւագեան, խմբ.՝ Ա. Վիրաբեան, Ս. էջմիածին, 2020, էջ 35—40 (Հ^{օր} 11—13). հմմտ. «Պեգասեան թռչնիկ», 1863, թիւ 7 (18 ապրիլի), էջ 54—55:

² Տե՛ս «Արձագանք», 1883, թիւ 41 (9 հոկտեմբերի), էջ 582:

³ Ղեւոնդ վարդապետի կյանքի եւ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս «Ղեւոնդ վրգ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», «Մուրճ», 1903, թիւ 11 (նոյեմբեր), էջ 73—87 (ստորագրված՝ «Մ.»). նաեւ՝ Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալեմյանի գործունեությունը եւ գրական ժառանգությունը խնդիրը (նորահայտ ինքնակենսագրականի առթիվ), «Բանբեր Մատենադարանի», Երեւան, 2020, թ. 30, էջ 408—420:

ցայսօր անհայտ է եղել հետազոտողների լայն շրջանակներին⁴։ Նախորդ դարասկզբին Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի երկերի՝ խաչիկ վրդ. Դադյանի կազմած եւ «Մուրճ» ամսագրում հրատարակած ցուցակներում այս աշխատությունը նույնիսկ նշված չէ⁵։ Ճիշտ է՝ «Մուրճ»-ում կա «Հաւաքածոյ արձանագրութեանց» խորագրով երկասիրությունը, սակայն, մեր կարծիքով, այն վերաբերում է վանքերի ու եկեղեցիների արձանագրություններին, որոնց մասին ակնարկում է նաեւ ինքը՝ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը, ավելի վաղ մի հրատարակության մեջ. «Բաց ի սոցանէ մեր ուղեւորութեանց մէջ ձեռք բերած հին մատենից հազարաւոր յիշատակարանք, որք քաղաքական եւ ազգային պատմութեանց շատ մուկ եւ անծանօթ կէտերն կարեն լուսաւորել, ինչպէս նաեւ հին եկեղեցեաց արձանագրութիւնք եւ երեւելի արանց մահարձանի պատճէնք»⁶։ Նկատենք, որ 1871 թ. հրատարակված գրքում նշված «մահարձանի պատճէնք»-ն այլ ժողովածու է (ոչ պակաս ուշագրավ), որը չպետք է շփոթել շատ ավելի ուշ՝ 1889 թ. կազմված Ս. Էջմիածնի տապանագրերի հավաքածուի հետ։

Խնդրո առարկա ժողովածուն հայտնաբերվել է Գյուտ ավ. քհն. Աղանյանցի՝ Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող թողոնում⁷։ Դժվարանում ենք ասել, թե ինչպէս եւ ինչ պայմաններում է այս երկը հայտնվել Գյուտ քահանայի արխիվում։ Հարկ է նշել, որ վերջինիս մի-

⁴ Վաղարշապատի վանքերից շուրջ 15 արձանագրություն է ամփոփված ՄՄ Հ^{որ} 6273 ձեռագրում, որը բովանդակում է Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի «Յիշատակարանք կամ նշխարք պատմութեան Հայոց» աշխատությունը՝ ընդօրինակված 1868–1889 թթ.։ Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցից վարդապետը հիշատակում է եփրեմ Ա. Ջորագեղցի (1809–1830 թթ.) կաթողիկոսի տապանագիրը՝ ծանոթագրելով, որ հայրապետի գերեզմանին սյունազարդ փոքր դամբարան է կառուցվել, եւ «հիւանդք, մանաւանդ ի դենդէ ըմբռնեալք, յաճախեն ի շիրիմ լուսահողուն» (տե՛ս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները (այսուհետ՝ «Վաղարշապատ»), Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 219, ծնթ. 709)։

⁵ Տե՛ս Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ, Յուցակ ժողովածուաց Դադեան խաչիկ վարդապետի, մասն Բ., Վաղարշապատ, 1900, էջ 57–59. հմմտ. «Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», «Մուրճ», 1903, թիւ 11 (նոյեմբեր), էջ 86–87։

⁶ Տե՛ս «Ճանապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Արարատեան եւ անտի ի Կ. Պօլիս», գրեաց ՂԵՌՈՆՂ ԳՐԻ. ՓԻՐՂԱԼԵՄԵԱՆՅ ՏՈՍՊԵՅԻ՝ յուխտէն Վարազայ, Կ. Պօլիս, 1871, էջ Դ.։

⁷ Ինչպէս նշեցինք, այս ժողովածուն հայտնաբերել ենք Գյուտ ավ. քհն. Աղանյանցի՝ Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող թողոնում, որտեղ էին գտնվում նաեւ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի կազմած գավառական բառարանը եւ հիշատակարանների մի պրակ, որոնց մասին պատրաստում ենք առանձին ուսումնասիրություն (Ա. Մ.)։ Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում ՄՄ գլխավոր ավանդապահ եւ ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ Գ. Տեր-Վարդանյանին՝ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի գրական ժառանգության ուսումնասիրման շրջանակում Գյուտ ավ. քհն. Աղանյանցի արխիվային ֆոնդի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրելու եւ շահեկան խորհուրդների համար։

ջոցով եւ Հովհաննէս ավ. քհն. Մկրյանի հանձնարարականով 1898 թ. Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի աշխատությունները՝ երեք կնքված կապոցներում ամփոփված, Կ. Պոլսից բերվել են Ս. Էջմիածին եւ հանձնվել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցուն⁸։ Դժվար է, սակայն, հստակեցնել՝ արդյո՞ք այս երկը եղել է այդ կապոցներում, թե՞ Գյուտ քահանան այն ձեռք է բերել այլ տեղից։ Բացառված չէ, որ նա նյութը վերցրած լինի հրատարակության պատրաստելու նպատակով, ինչը, սակայն, չի իրագործվել։ Նշենք նաեւ, որ իր «Դիւան Հայոց պատմութեան» մատենաշարի Ժ. հատորում Գյուտ քահանան մեծապէս օգտվել է Փիրղալեմյանի հավաքածուից։

Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում

Ղեւոնդ վարդապետն առաջին անգամ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին է այցելել 1860 թ.՝ քահանայական ձեռնադրությունից եւ վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո։ Երեմիա արքեպիսկոպոսի, ինչպէս նաեւ այլ վարդապետների եւ ժողովրդի հետ միասին նա ուղեկցել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցու (1858—1865 թթ.) հրավերով Ս. Էջմիածին մեկնող Մկրտիչ արք. Խրիմյանին եւ Վանի առաջնորդ Իգնատիոս արք. Գազմաճյանին⁹։ Կարծիք կա, որ նա որոշ ժամանակ մնացել է Ս. Էջմիածնում, ապա հաջորդ տարի՝ 1861 թ., գնացել է Թիֆլիս, Քութայիս, Բաթումով անցել Զմյուռնիա, Կիպրոս, Բեյրութ, Հոպպե ու Երուսաղեմ, որտեղ մնացել է մեկ տարի՝ զբաղվելով ձեռագրերի հիշատակարանների ընդօրինակությամբ¹⁰։

Երկրորդ անգամ Ղեւոնդ վարդապետը Մայր Աթոռ է եկել երեք տարի անց՝ 1864 թ. մարտի 8-ին՝ սկսելով իր ճամփորդությունը Կ. Պոլսից, եւ Ս. Էջմիածին է հասել ապրիլի 8-ին¹¹։ Նա եւ իր երկու ուղեկիցները՝ Գրիգորն ու Ոսկանը, հենց նույն օրը հանդիպել են Վեհափառ հայրապետին, ներկայացրել այցի նպատակն ու հանձնել մի նամակ։ Այսպէս՝ «Ճանա-

⁸ Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ., «Մանր մատենագիրք. ԺԵ.—ԺԹ. դար», հրատ.՝ Գիւտ աւ. քհնյ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, սին ՅԴ.։

⁹ Տե՛ս «Ճանապարհորդութիւն ի Մայր Աթոռն Արարատեան...», էջ 90—91, ծնթ. *։

¹⁰ Տե՛ս «Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», «Մուրճ», 1903, թիւ 11 (նոյեմբեր), էջ 76։

¹¹ Թեեւ այցելության հստակ թվական չի նշվում, բայց հետեւյալ տողերից կարող ենք եզրակացնել, որ ճամփորդությունը եղել է առաջինից 3 տարի անց. «Ետուն զմեզ Ղազարապատ այն սենեակ, որ երեք ամ առաջ պառկեր էի տակ» (տե՛ս «Ճանապարհորդութիւն...», էջ 61)։

պարհորդութեան» տարբեր էջերում նշվող վկայություններից պարզվում է, որ նրանք եկել էին մահտեսի Մաղաք Մուրատյանի¹² հանձնարարականով, որը Հայոց հայրապետին խնդրում էր ազատել Նախիջևանի իր տոհմական կալվածքները պարսիկների ձեռքից եւ վերցնել Մայր Աթոռի հովանու ներքո: Վեհափառ հայրապետը, սակայն, այդ խնդրանքն անիրագործելի է համարել՝ նույնիսկ զարմանալով, թե ինչու է Մուրատյանն այդքան մեծ ծախս արել երեք պատվիրակներին Ս. Էջմիածին ուղարկելու համար: Կաթողիկոսը, այնուամենայնիվ, համաձայնում է մի թուղթ ուղարկել Նախիջևան: Պարզվում է, որ հաջորդ օրը Վեհափառը հանդիպել է Ղեւոնդ վարդապետին՝ առաջարկելով մի որոշ ժամանակ մնալ Մայր Աթոռում, իսկ ընկերներին ճանապարհել Կ. Պոլիս: Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանն այդպես էլ վարվում է: Հայոց հայրապետը հաճախ էր իր մոտ կանչում նրան, զրուցում էին Կ. Պոլսում տիրող իրավիճակի, ազգային-եկեղեցական խնդիրների շուրջ: Այս ընթացքում Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանն ուսումնասիրում եւ նկարագրում է Մայր Աթոռի վանական շինությունները, Վեհարանը, Թանգարանը, ուսումնարանը, պարտեզները¹³: Նա հիացմունքով է պատմում Մայր Աթոռի «ապակազարդ» գրադարանի մասին, որտեղ պահվում են 3000-ից ավելի ձեռագիր, ինչպես նաեւ հայերեն եւ օտարալեզու հատընտիր տպագիր գրքեր: Անդրադառնում է նաեւ միաբաններին ու ժառանգավորներին: Նա Ս. Էջմիածնում մնում է շուրջ 15 օր եւ Սուրբ Զատիկի տոնից հետո վերադառնում Կ. Պոլիս:

Առհասարակ ընդունված է այն տեսակետը, որ Ղեւոնդ վարդապետն Արեւելյան Հայաստանում եւ Մայր Աթոռում եղել է ընդամենը երկու անգամ¹⁴: Սակայն արխիվային նորահայտ նյութերից պարզ դարձավ, որ նա երրորդ, ըստ ամենայնի, վերջին անգամ Մայր Աթոռում եղել է 1889 թ.:

¹² Մեր կարծիքով՝ Մաղաք Մուրատյանը պոլսահայ կալվածատերերից է: Հ. Մրմյանի «Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնն եւ վաճառականք. 1740—1890» (Կ. Պոլիս, 1908) աշխատության մեջ վկայություններ կան Մուրատյան եղբայրների մասին, մասնավորապես՝ 1860—1870-ական թթ. հիշատակված են Գեւորգ Մուրատյանը՝ իրել «օտաճի (թոփով վաճառող)... Գէորգ Մուրատեան» (էջ 46), ոսկերիչ Գրիգոր Մուրատյանը՝ «Ոսկերիչներէն.... Մուրատեան Գրիգոր.... Մուրատեան եղբարք» (էջ 66—67), այսինքն՝ բացառված չէ, որ Մուրատյան եղբայրներից մեկն էլ վերոհիշյալ Մաղաքն է:

¹³ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի ուղեգրությունները կարելուր աղբյուր են Մայր Աթոռի եւ առհասարակ ԺԺ. դարի հայ ժողովրդի առօրեական պատմության ու կենցաղի ուսումնասիրման համար:

¹⁴ Հմմտ. «Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմեան (կենսագրական ակնարկ)», «Մուրճ», 1903, թիւ 11 (նոյեմբեր), 76—77. Մ. ԱՂԱՆՈՒՆԻ, Միաբանք եւ այցելութեւ հայ երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 234. Կ. ԱԻՆՏԵԱՆ, Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալեմեանը եւ իր յիշատակարանների

Մենք ենթադրում ենք, որ այս անգամ նա Ս. Էջմիածին էր եկել մասնավորապես իր անտիպ հատորների հրատարակության նպատակով: Այս առումով հատկանշական է Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի՝ 1885 թ. մայիսի 24-ին Կ. Պոլսից գրված նամակն անվանի պատմաբան, բանասեր Գրիգոր Խալաթյանցին: Խոսելով Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի հավաքածուների («մատենից յիշատակարանք, ձեռագիր տարեգրութիւնք... գաւառական բառեր») մասին՝ նա հայտնում է, որ տեսչությունը չի թույլատրում նույնությամբ հրատարակել դրանք: Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը մերժել է նաեւ Գարեգին եպս. Սրվանձտյանցի՝ պարբերականներում մաս-մաս հրատարակելու առաջարկը՝ հստակ նպատակադրվելով տպագրությունն իրագործել Ս. Էջմիածնում¹⁵: Ուշագրավ է նաեւ, որ դեռեւս 1881 թ. Վասպուրականի հոգեւոր առաջնորդ Մկրտիչ արք. Խրիմյանը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեւորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցուն (1866—1882 թթ.) հղած նամակում ներկայացնում է Ղեւոնդ վարդապետի գործունեությունն ու կարեւորելով նրա հավաքած հիշատակարանների արժեքը Հայոց պատմության ուսումնասիրման համար՝ խնդրում է աջակցել դրանց լույսընծայմանը¹⁶:

Այսպես՝ հավանաբար օգտվելով Մակար Ա. Թեղուտցի (1885—1891 թթ.) կաթողիկոսի օրոք հոգեւոր-կրթական ոլորտում ստեղծված համեմատաբար բարենպաստ պայմաններից՝ 1889 թ. ամռանը Ղեւոնդ վարդապետն այցելել է Ս. Էջմիածին: Սա ընդամենը մի վարկած է, որն առայժմ դժվար է ապացուցել: Այդուհանդերձ, փաստելի է, որ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի հավաքածուներից որեւէ մեկը Ս. Էջմիածնում չի տպագրվել, իսկ այցի կարեւորագույն արգասիք կարելի է համարել 29 թերթից բաղկացած «Տետր ընդօրինակութեան մահարձանաց Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի» խորագրով հիշյալ ժողովածուն, որը նա ամբողջաբերել է օգոստոսի 17-ից մինչեւ սեպտեմբերի 29-ն ընկած ժամանակահատվածում, ինչպես ինքն է նշում՝ «...յետ առ յետ 14 օր աշխատելով սաստիկ տօթ եւ բարկ արեւու ներքեւ, ի մէջ փոշեաց հողոց եւ մոխրոց եւ խայթուածոց ճանճից եւ մոծակաց, համբերատար տոկունութեամբ գործելով

հաւաքածոն, «Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հտ. I Ա., Երեւան, 2018, էջ 240:

¹⁵ Տէս Վ. ՎԱՐԱՆՅԱՆ, Գրիգոր Խալաթյանի անտիպ նամակները Գարեգին Սրվանձտյանցին, ՊՔՀ, 1971, թ. 1, էջ 130:

¹⁶ Տէս ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», ցուց. 20, թղթ. 235բ, վավ. 41:

ի ձեռս բերի զվերոյիշեալս՝ ազատելով զնոյնս ի ժանեաց լափող ժամանակին՝ որպէս բազումք արդէն տեսի, զի անկեալ էին ի ձեռս նորին՝ կողոպտելով ի նմանէ իսպառ յարձանագրութենէ իւրեանց»¹⁷ (ընդգծումը.— Ա. Հ., Ա. Մ., տես նկ. 2): Նույն թվականի հոկտեմբերի կեսերին Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը հեռացել է Մայր Աթոռից՝ ուղեւորվելով դեպի Կ. Պոլիս: Դատելով ժողովածուի տարբեր էջերում առկա հիշատակագրություններից՝ նա իր հավաքած արձանագրությունները դասակարգել, համարակալել է, կազմել անվանացանկ, այսինքն՝ ավարտուն տեսքի է բերել Ս. էջմիածնից Կ. Պոլիս վերադարձի ճանապարհին: Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը Կ. Պոլիս է հասել նոյեմբերի 19-ին¹⁸, իսկ հաջորդ տարի մեկնել է Երուսաղեմ, որտեղ եւ 1891 թ. կնքել է մահկանացուն¹⁹: Մկրտիչ Աղավնունու եւ Տիգրան Սավալանյանցի հաղորդմամբ՝ վարդապետի շիրմաքարի երկու կողմում խրիմյան Հայրիկի կազմած հետեւյալ տապանագիրն է. «Ղեւոնդն եմ ես վարդապետ երկասէր, / Սիրահար նախնի մեր հարց մատենից, / Շրջեցայ, տքնեցայ ի հայրենի աշխարհ, / Կարդացի, կրկտեցի հին եւ նոր ձեռագիրս, / Որչափ յիշատակարանս ես ձեռամբս օրինակեցի, / Ո՛հ, զամէն ի մթան թողի ես եւ գնացի, / Հայրիկ, ձեզ յանձնեմ եւ կտակ թողում, / Զերկոցս իմ վաստակ ի լոյս հան ի լոյս: / Երանի քեզ, Ղեւոնդի՛, / Որ ծնար առ թեւօք Վարագայ Խաչին, / յերուսաղեմ ի Սիոնի գոգ հանգչեցար, / Ո՛հ, լռեց երգախօսիկ լեզուդ, / Այլ ո՛չ երգես՝ Երանի տամ այն դարուն, / Մի՛ երկուանար, հոգի՛, կտակդ նուիրական է, / Զքեզ ելաց, զարձանագիրս յօդեց խրիմեան Հայրիկ»²⁰:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 782, 23ա: Տետրի համառոտ նկարագրությունն է. 29 թերթ (գրչի էջակալում՝ 1—48, որ է՝ 2ա—25բ, չգրված՝ 1բ, 29բ), նյութ՝ թուղթ (1—27, 29. վերին անկյունում՝ ութանկյուն ճնշադրոշմ. «ФАБРИКИ СЕРГѢЕВА, № 6»), վանդակավոր թուղթ՝ 28, մեծություն՝ 31,5x23 (1), 35,5x21,5 (2—27), 27x22,8 (28), 27,2x23 (29), գրություն՝ միասյուն (1ա, 2ա—23ա, 25բ), երկսյուն (23ա—25ա), եռասյուն (27բ), գիր՝ շղագիր (տես նկ. 1, 2), տող՝ 30—40, վիճակ՝ բավարար. թերթերի վնասված եզրերը եւ ծալվող մասերը նորոգված սպիտակավուն թղթով: Բովանդակություն. Վիմագրեր՝ 2ա—2բ, ձեռագրի հիշատակարաններ՝ 25բ, անվանացանկ՝ 23ա—25բ, 28աբ, 29ա, ժամանակագրական ցանկ՝ 26ա—27բ, գրչության ժամանակի հիշատակարաններ՝ 3բ, 8բ, 13բ, 14բ, 19բ, 22բ, 23ա, 26ա, 27բ, 29ա: Կնքադրոշմ. 1ա՝ կապույտ թանաքով բոլորշի, որի մեջ՝ «Հ. Խ. Ս. Հ. ԳՐԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ. ԱՐԽԻՎ»: Այսուհետ հիշատակելու ենք «Փիրղ., Մահարձանք» ձևով:

¹⁸ Փիրղ., Մահարձանք, 29ա:

¹⁹ Տես Մ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ, Միաբանք եւ այցելուք հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 235:

²⁰ Մ. ԱՂԱՒՆՈՒՆԻ, նշ. աշխ., էջ 235. Տ. ՍԱԽԱԼԱՆՅԱՆՅ, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հտ. Բ., Երուսաղեմ, 1931, էջ 1285—1286: Վերջին հրատարակչի դեպքում կա երկու տարբերակ. 5-րդ տողում «ես»-ը՝ չիք, իսկ 7-րդ տողում ոչ թե «ձեզ», այլ՝ «քեզ»: Առհասարակ, նման երկարաշունչ վիմագիր բանաստեղծություններ հանդիպում են ԺԸ.—ԺԹ. դդ. տապա-

Ս. Էջմիածնի տապանագրերի նորահայտ ժողովածուն

Անդրադառնալով Մայր Աթոռի տապանագրերի նորահայտ ժողովածուին՝ նախ նշենք, որ բազմարդյուն հոգեւորականն աշխատության տիրապետութիւն հիշատակագրել է. «Տետր ընդօրինակութեան մահարձանաց Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, զոր ի գիր առի 1889 օգոստոսի» 17, հինգշաբթի, ի Սբ. Էջմիածին, գրիչ եւ հաւաքող սորին է Ղեւոնդ վ[ա]րդ[ա]պ[ետ] Փիրղալէմեան»²¹: Տետրի վերջում պահպանված մեկ այլ հիշատակարանի համաձայն, որի մասին վերը նշվեց, Ղեւոնդ վարդապետն արձանագրութիւններն ընդօրինակել է մինչեւ նույն թվականի սեպտեմբերի 29-ը՝ աշխատելով 14 օր, իսկ ընդօրինակութիւնները մաքրագրել, ժամանակագրորեն դասակարգել ու ամբողջացրել է 1889 թ. հոկտեմբերի 27-ին Թիֆլիսում. «Ընդօրինակեցի աստ ըստ կարգի զմահարձանս Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ի պէտս տարեգրութեան, 1889 թ. հոկտեմբերի» 27, ուրբաթ, ի Տիֆլիս քաղաքի, Ղեւոնդ վ[ա]րդ[ա]պ[ետ] Փիրղալէմեան Տոսպեցի»²²: Ժողովածուի տարբեր էջերի ստորին լուսանցքներում առկա համառոտ հիշատակարանների հիմամբ կարելի է փաստել, որ նյութն ավարտուն տեսքի բերելը տեւել է 5 օր՝ 1889 թ. հոկտեմբերի 23-ից (երկուշաբթի) մինչեւ հոկտեմբերի 27-ը (ուրբաթ): Նշենք, որ բոլոր հիշատակարաններում հեղինակն արձանագրել է նաեւ գրչության վայրը. այսպես՝ «1889, հոկտեմբերի» 23, երկուշաբթի, ի Տիֆլիս», «1889, հոկտեմբերի» 24, երեքշաբթի, ի Տիֆլիս» եւ այլն, այսինքն՝ Ս. Էջմիածնից 4. Պոլիս ուղեւորվելու ճանապարհին Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալէմյանը կանգ է առել Թիֆլիսում, որտեղ եւ ամբողջացրել է արդեն հավաքած նյութը: Այսօրինակ հիշատակարաններից մեկը քիչ ավելի ծավալուն է եւ լրացուցիչ տեղեկութիւններ է հաղորդում Մայր Աթոռի միաբան Կարապետ սրկ. Տեր-Մկրտչյանի մասին, որը Ս. Էջմիածնից Թիֆլիս էր մեկնել՝ Գերմանիա ուղեւորվելու նպատակով. «1889, հոկտեմբերի 25], չորեքշաբթի, ի Տիֆլիս, այս երեկոյ Սբ. Էջմիածնի միաբան Կարապետ սարկաւազ Տէր-Մկրտչեան Ագուլեցի տեղս եկաւ՝ Գերմանեայ գնալու համար»²³: Հիշատակված Կարապետ սրկ. Տեր-Մկրտչյանը (հետագա-

նագրերում, սակայն այս մեկն ուշագրավ է Ղեւոնդ վարդապետի՝ հատկապես գիտական գործունեութիւնն ամփոփ ներկայացնելու առումով:

²¹ Փիրղ., Մահարձանք, 1ա:

²² Անդ., 22բ:

²³ Փիրղ., Մահարձանք, 14բ:

յում՝ եպիսկոպոս) Հայ Եկեղեցու ականավոր հոգեւորականներից է, որը 1889 թ. հունիսի 17-ին, Գեւորգյան հոգեւոր ճեմարանի 15-ամյակի առթիվ, Ս. Գայանե վանքում սարկավազ է ձեռնադրվել (նրա հետ նաեւ՝ ճեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանը (հետագայում՝ եպիսկոպոս), Գեւորգ Չորեքչյանը (հետագայում՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս), Գարեգին Հովսեփյանը (հետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս)։ Մականար Ա. Թեղուտցի հայրապետի՝ նույն թվականի սեպտեմբերի 22-ի կոնդակով ճեմարանի առաջադեմ շրջանավարտներ Կարապետ եւ Գեւորգ սարկավազները, Թիֆլիսի Տափ թաղի Ս. Գեւորգ եկեղեցու հոգաբարձության նվիրատվությամբ, մեկնել են Գերմանիա եւ մինչեւ 1894 թ. ուսանել Լայպցիգի, Հալլեի ու Բեռլինի համալսարաններում, որտեղ Կարապետ սրկ. Տեր-Մկրտչյանը մասնագիտացել է աստվածաբանության բնագավառում²⁴։ Ղեկոնդ վարդապետի նորահայտ հիշատակարանի հաղորդմամբ՝ Կարապետ սարկավազը Թիֆլիսից Գերմանիա է մեկնել առնվազն հոկտեմբերի 25-ից հետո։

Վերադառնալով բուն նյութին՝ նշենք, որ նորահայտ ժողովածուն ընդգրկում է 305 միավոր վիմագիր եւ 2 ձեռագիր հիշատակարան՝ 1704 եւ 1725 թթ.՝ քաղված «Արարատ»-ի 1888 թ. Ա. համարից²⁵։ Նյութի վեր-

²⁴ Տե՛ս ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, պրակ Ա., առաջ.՝ Ա. Յարու-թրենեանի, Ս. էջմիածին, 2008, էջ 5–6. հմմտ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՍՐԿ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի գործունեությունը եւ գիտական ժառանգությունը, «20-րդ դարի ականաւոր հայ հոգեւորականներ» գիտաժողովի նիւթերի ժողովածոյ, կազմ. եւ ընդհ. խմբ.՝ Ն. Պօղոսեան, Երեւան, 2020, էջ 185։

²⁵ Փրդղ., Մահարձանք, 25բ։ Դրանցից վաղագույնը Ս. էջմիածնի գրապահոցի Հ^{մբ} 1105 (ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 1094) «Վարդան Արեւելցի, Մեկնութիւն Հնգամատենին» ձեռագրի հետագա հիշատակարաններից է, ուր գրիչը նկարագրում է Բայազետի իշխան Մահմատ բեկին՝ իբրեւ «քաջամարտ եւ յաղթող» (տե՛ս [նմբագրական], Ս. էջմիածնի գրադարան, «Արարատ», 1888, Ա., էջ 28. հմմտ. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Գ., կազմ.՝ Ա. Քեօշեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօսէեան, Երեւան, 2008, սիւն 290–291. «Արարատ»ի ժառանգությունը. Ժ. «Արարատ»ի բնագիրները, հտ. Բ., հրատ. պատր.՝ Ս. Նահապետեան, դասակարգ., խմբ. եւ առաջ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Ս. էջմիածին, 2017, էջ 757), իսկ մյուսի աղբյուրը գրիչ Մարտիրոս սրկ. Կարբեցու հիշատակարանն է (Ս. էջմիածնի ձեռ. Հ^{մբ} 647, ՄՄ ձեռ. Հ^{մբ} 616բ), ըստ որի՝ լեզգի Օզբեկի զորքերի ու տաճիկների հալածանքների պատճառով Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսը (1715–1725 թթ.) Մայր Աթոռից հեռացել ու մեկուսացել է Աստապատում՝ իրեն փոխարինող նշանակելով Սաղմոսավանքի վանահայր եւ առաջնորդ Հովսափ վարդապետին, որը նաեւ գրիչ՝ Մարտիրոս Կարբեցու հորեղբայրն էր (ըստ Ղեկոնդ վրդ. Փրդղալեմյանի՝ եղբորորդին. տե՛ս անդ, էջ 30. հմմտ. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Գ., կազմ.՝ Օ. Եգանեան, Երեւան, 2007, սիւն 72. «Արարատ»ի ժառանգությունը. Ժ. «Արարատ»ի բնագիրները, հտ. Բ., էջ 758. Ա. ՄԱՆՈՒԷԼ ՍՐԿԱՆ, Սաղմոսավանք, Երեւան, 2015, էջ 68)։

ջուժ հեղինակը կազմել է արձանագրություններում հիշատակված անձնանունների այբբենական, ինչպես նաև թվականների ժամանակագրական ցանկեր՝ անձնանուններին կից նշելով նաև վիճաբերի կարգային համարները: Աշխատության վերջում եւ ցանկերից հետո զետեղված է գրչության ժամանակի համառոտ եւ ընդարձակ 8 հիշատակարան: Անձնանունների ցանկին կից զույգ հիշատակարանների համաձայն՝ Ղեւոնդ վարդապետն այն սկսել է կազմել դեռեւս Թիֆլիսում եղած ժամանակ՝ 1889 թ. նոյեմբերի 1-ին, իսկ ավարտել է Բաթումում՝ նոյեմբերի 6-ին. «Լրացաւ ցանկս 1889, նոյեմբերի] 6, երկուշաբթի, ի Պաթում, մինչ ի Սբ. Էջմիածնէ վերադարձեալ գնացի ի Կ. Պօլիս, գրիչ սորին է Ղեւոնդ վ[ա]րդ[ա]պ[ետ] Փիր[ղալէմեան]»²⁶: Ինչ վերաբերում է թվականների ցանկի կազմմանը, ապա, ըստ պահպանված քառատող հիշատակարանի, այն կազմվել է ավելի վաղ՝ 1889 թ. հոկտեմբերի 6-ին, Ս. Էջմիածնում. «Աւարտեցաւ ցանկս, 1889, հոկտեմբերի] 6, ուրբաթ, ի Սբ. Էջմիածին...»²⁷: Միեւնույն ցանկի սկզբում Ղեւոնդ վարդապետը հիշատակագրել է 307 միավոր վիճաբրի մասին²⁸՝ ի հավելումն նշելով, որ մարզվանցի տիրացու Սեդրակը տկարության պատճառով վերադարձել է իր ծննդավայրը. «Աստուած իւր բան յաջողէ եւ բժկութիւն շնորհէ»²⁹:

Փաստելի է, որ Ղեւոնդ վարդապետը Կ. Պոլիս է հասել նոյեմբերի 19-ին, որի մասին մանուշակագույն թանաքով հիշատակարան է թողել տետրի վերջին էջին. «1889, նոյեմբեր 14, չորեքշաբթի գիշեր, ի Պաթումայ մեկնելով՝ երկուշաբթի երեկօյին, ժամ 11-ին, նոյեմբերի 19 մուտ գործեցի ի Կ. Պօլիս, գրիչ երկտողիս է Ղեւոնդ վ[ա]րդ[ա]պ[ետ] Փիրղալէմեան»³⁰:

Ժողովածուում ընդգրկված վիճաբրերից 3-ը (Հ^{մր} 1—3), ինչպես ծանոթագրել է նաև կազմողը, «...զատ են Էջմիածնի միաբանութեան մահարձանաց»³¹: Դրանք Հայոց ՁԼ. (1281), ՁԽԷ. (1298) եւ ՁՀԲ. (1323) թվակիր կոթողների արձանագրություններն են, որոնք պահպանված են եղել Վայոց ձորի Խաչիկ գյուղից ոչ հեռու գտնվող Քարկոփի կամ Խոտակերաց վանքի շրջակայքում, եւ ինչպես կազմողն է փաստում, հրատարակված են դեռեւս «Արարատ» ամսագրի էջե-

²⁶ Փիրղ., Մահարձանք, 25բ:

²⁷ Անդ, 27բ:

²⁸ Թերեւս նկատի է առել նաեւ 2 ձեռագրի հիշատակարանները:

²⁹ Փիրղ., Մահարձանք, 26ա:

³⁰ Անդ, 29ա:

³¹ Տէս անդ, 2ա:

րում³²։ Հավելենք, որ հրատարակիչը նշանավոր տեղագիր, մասնագիտությամբ բժիշկ Քաջբերունին է (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան), որն իր «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք» հոգվածաշարի ԽԲ. (42) մասում նկարագրել է պատմական Սյունիքի մի շարք բնակավայրեր եւ ուխտատեղիներ, որոնց թվում նաեւ՝ Խաչիկ գյուղից Քարկոփի վանք ձգվող ճանապարհի հուշարձանները³³։ Ավելորդ չենք համարում նշել, որ ժամանակագրորեն վաղագույն՝ 1281 թ. խաչքարը գտնվելիս է եղել Ղարղա բազար կոչվող գյուղատեղում, որն այժմ չի պահպանվել³⁴։ Ինչ վերաբերում է մյուս երկու արձանագրություններին, ապա դրանցից մեկը փորագրված է քանդված ջրաղացի քարե նավերից մեկին, մյուսը՝ տապանաքարին³⁵։

Մնացած 302 վիմագրերը՝ Հ^{մր} 4—305³⁶, ըստ ցուցակի, թվագրվում են 1644—1886 թթ., եւ բոլորն էլ Ս. Գայանե վանքից հյուսիս գտնվող Մայր Աթոռի միաբանական գերեզմանոցից են։

Այն, որ Ս. Էջմիածնի արձանագրությունները երբեւէ չէին ամբողջացվել, պարզել էինք վերջերս իրականացրած մեր ուսումնասիրություններով։ Արսեն Հարությունյանի՝ 2016 թ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում հրատարակված մենագրության էջերում ամփոփված 708 վիմագրից միայն 350-ը Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերն են՝ թվագրված 1651—1922 թթ.³⁷։ Սրանց մասին մեզ ծանոթ միակ նախընթաց աղբյուրը, որից մեծապես օգտվել ենք, Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանի սան Արարատ սրկ. Գափոյանի (այժմ՝ Տեր Ղեւոնդ)՝ 1998 թ. պաշտպանած ավարտաճառն է՝ նվիրված գերեզմանոցի 400-ից ավելի տապանագրերին (Ժէ. դարից մինչեւ Ի. դարավերջ), որի հեղինակին եւս Ղեւոնդ վրդ.

³² Տէս անդ։

³³ Տէս ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, «Արարատ», 1889, Ը., էջ 465—466։

³⁴ Տէս ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ (ԳԱԲՐԻԵԼ ՏԵՐ-ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ), Ճանապարհորդական նկատողություններ, հրատ. պատր.՝ Ա. Քալանթարյանը, Գ. Սարգսյանը, Հ. Մելքոնյանը, Երեւան, 2003, էջ 424, ծնթ. 169. նաեւ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ III, Վայոց ձոր. Եղեգնաձորի եւ Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Երեւան, 1967, էջ 208, արձ. 672։

³⁵ Տէս ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ, Ճանապարհորդական նկատողություններ, էջ 305. նաեւ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ III, էջ 207, արձ. 670, էջ 208, արձ. 673։

³⁶ Վիմագրերի համարակալման մեջ երկու շփոթ կա. մի տեղ երկու տարբեր տապանագիր նույն համարն ունեն Հ^{մր} 82, մեկ այլ դեպքում տապանագիրը երկու համար է ստացել Հ^{մր} 293—294։

³⁷ Տէս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ, էջ 133—235, արձ. 151—501։

Փիրղալեմյանի ժողովածուն անհայտ է եղել³⁸։ Այս տեսանկյունից խնդրո առարկա նորահայտ ժողովածուի գյուտն էական նշանակություն ունի հատկապես ներկայումս եղծված կամ կիսաեղծ, մամուլապատ ու գոսացած մի շարք արձանագրությունների վերծանությունները հստակեցնելու առումով, մանավանդ որ Ղեւոնդ վարդապետն ինքն է նշում՝ արձանագրություններն ընդօրինակել է ժամանակի «լափող ժանիքներից» փրկելու նպատակով, քանզի աշխատանքի ընթացքում ինքը եւս տեսել է այդպիսիք։ Նկատառելով այդ՝ նորահայտ ժողովածուի բոլոր տապանագրերը համեմատել ենք մեր հրատարակության³⁹ հետ եւ արդյունքում փաստել հետեւյալը։

ա. Ղեւոնդ վարդապետն ընդօրինակել է բացառապես ստույգ թվակիր արձանագրությունները, որոնք, ըստ նրա, թվագրվում են 1644—1886 թթ.։

բ. Նա փորձել է վիմագրերը ներկայացնել ժամանակագրական կարգով՝ նախապես նշելով արձանագրության հերթական համարը, համառոտ բովանդակությունը, վերծանությունը՝ արտաքին լուսանցքում թվականը նշելով նաեւ թվանշաններով, այսպես՝

«Թիւ 21. Նախջուանայ դէտ Եսայի վրդպի խաչվէմ.

է սա տապան տեառն Եսայեայ՝ առաջնորդին Նախճուանայ, որ յետ լրման ութսուն ամեայ՝ մեռեալ եղաւ պատուով ի սմա, ՌՃԻԳ. Թվին»⁴⁰։

Արտաքին լուսանցքում՝ 1674։

«Թիւ 157. Սբ. Գայիանէի վանուց լուսարար Արուծի խաչվէմ.

Այս է տապան տիրացու Արուծի, որ է լուսարար Սբ. Գայիանի, թվ. ՌՄԺԶ.»⁴¹։

Արտաքին լուսանցքում՝ 1767 (հմմտ. նկ. 1)։

Ինչպես տեսնում ենք, Ղեւոնդ վարդապետը վերծանություններում բնագրային սղումները վերականգնելիս հատուկ նշաններ չի օգտագործել՝ մի բան, որ բնորոշ է նաեւ ԺԹ. դարի մեր մյուս տեղագիրներին։ Այս հանգամանքը լուսանկարի եւ գրչանկարի չգոյություն պարագայում ուսումնասիրողին հնար չի տալիս արձանագրու-

³⁸ Տէս ԱՐԱՐԱՏ ՍՐԿ. ԳԱՓՈՅԱՆ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն, ավարտաճառ, գիտ. ղեկավար՝ Ա. Մաթեւոսյան, Ս. Էջմիածին, 1998։

³⁹ Տէս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ, էջ 133—230, արձ. 151—489 (որոշ ընդհատումներով)։

⁴⁰ Փիրղ., Մահարձանք, 3ա։

⁴¹ Անդ, 10բ։

թյան բնագրի մասին գաղափար կազմելու, առավել եւս՝ ստուգելու վերծանության իսկությունը:

գ. Ժամանակագրական կարգը խախտելիս՝ Ղեւոնդ վարդապետը տվյալ արձանագրության տողամիջում կամ վերծանությունից հետո՝ կոր փակագծերում, ուսումնասիրողին ուղղված հուշում-ցուցումներ է տալիս, օրինակ՝ Հ^{մր} 10 տապանագրի վերծանությունից հետո նշում է. «17 թիւ զկնի սորին գրելու ես»⁴², կամ Հ^{մր} 11 տապանագրից հետո նշում է. «24 թիւ զկնի սորին դասելու է»⁴³ եւ այլն, իսկ Հ^{մր} 17 տապանագրին կից գրառումը վերաբերում է այն թվականների ժամանակագրական ցանկից վրիպելուն. «...այս ՌՃԺԱ. (1662) թիւն ցանկի մէջ մոռանալով չեմ անցուցեր, ուստի դուրս է մնացեր եւ պարտիս 30 թիւէն զկնի կարգել»⁴⁴:

դ. Վերծանություններին կից հաճախ կարելի է կարդալ արձանագրության բովանդակության, անհասկանալի բառերի բացատրության կամ նյութի հետ առնչվող ուշագրավ իրադարձության մասին ծանոթագրություններ: Վկայակոչենք դրանցից մի քանիսը.

Ժամանակագրորեն վաղագույն տապանագիրը հիշատակելիս Ղեւոնդ վարդապետը ծանոթագրում է. «էջմիածնի միաբանաց գերեզմանատան ամենէն հին թուական կրող խաչվէմն այս է, որ 245 տարի առաջ ննջեր է՝ յաւուրս Փիլիպպոս կաթողիկոսին Աղբակեցւոյ»⁴⁵: Այսինքն՝ 1889 թ. ընդօրինակված տապանագրերից մեկը, որը հայտնում է ծագումով Խոտանանից Սահակի որդի մահտեսի Կյուրեղի անունը, 245 տարվա պատմութիւն ունի, հետեւաբար՝ կազմվել է Հայոց ՌՂԳ. (1644) թվականին: Որքան էլ տարօրինակ թվա, տապանագրի բավականին հստակ ընթեռնելի թվականը վերծանելիս Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը վրիպել է՝ ՌՃՁԶ.-ի (1737)⁴⁶ փոխարեն կարդալով ՌՂԳ. (1644). այստեղից էլ առաջացել է այն թյուր կարծիքը, թե գերեզմանոցի ստույգ թվակիր վաղագույն արձանագրութիւնը 1644-ից է: Իրականում 1651-ից է, որը հաջորդիվ վկայաբերում է նաեւ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը:

Ժողովածուի Հ^{մր} 44-ի եւ 45-ի դիմաց վկայված են ջուղայեցի Ծատուրի որդի Սիմեոն (մահ. 1698 թ.), մյուսում՝ Հովսեփ (մահ. 1700 թ.) վարդա-

⁴² Անդ, 2բ:

⁴³ Անդ:

⁴⁴ Փիրղ., Մահարձանք, 3ա:

⁴⁵ Անդ, 2ա:

⁴⁶ Տես Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ, էջ 161, արձ. 260:

պետները, որոնց Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը ենթադրաբար եղբայրներ է համարում. «...ինձ թուի թէ 44 թուով յիշեալ փոքր Սիմէոն վարդապետի եղբայրն է սա»⁴⁷; Նույն այս ենթադրութիւնը հետագայում առաջարկել ենք նաեւ մենք⁴⁸:

Համանման է նաեւ Քասաղի կիրճում գտնվող Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անապատի վանահայր զափանցի մահտեսի Մարութի՝ 1734 թվակիր տապանագրերում երկիցս հիշատակվելու առնչությամբ առաջացած շփոթը (Հմ. 96, 102): Մի դեպքում Մարութի անունը հիշատակված է ուղղանկյուն օրորոցաձեւ շիրմաքարի երկու լայն նիստերին (որոնցից Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը միայն մեկն է վկայակոչում), իսկ մյուս տապանաքարի արձանագրութիւնը, մեր համոզմամբ, հայտնում է Մարութի որդու (թերեւս հոգեւոր)՝ զափանցի Կոստանդի անունը⁴⁹, ուստի Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի ենթադրութիւնը՝ «...արդեօք զատ-զատ անձինք են, թէ՛ միեւնոյն անձն է»⁵⁰, անտեղի է:

Ս. Էջմիածնի միաբաններից բացի՝ գերեզմանոցում են հանգչում նաեւ կաթողիկոսների ու բարձրաստիճան հոգեւորականների մայրեր, եղբայրներ եւ այլ հարազատներ, ինչպիսիք են՝ Մովսէս Գ. Տաթեւացի (1629—1633 թթ.) կաթողիկոսի եղբորորդի Մովսէս վարդապետը (մահ. 1696 թ., ՂՓ — 4ա/43, ԱՀ — 146/193⁵¹), Աստվածատուր Ա. Համադանցի (1715—1725 թթ.) հայրապետի մայր Սառան (մահ. 1721 թ.), որի տապանագրում անվան սկզբնատառերն այժմ վնասված են, եւ նախկինում պայմանականորեն կարդացել ենք Մանան (ՂՓ — 6ա/81, ԱՀ — 155/234), Ղազար Ա. Զահկեցու (1737—1751 թթ.) եղբայր Մկրտիչ վարդապետը (մահ. 1752 թ., ՂՓ — 9բ/139, ԱՀ — 172/296), Սիմէոն Ա. Երեւանցի (1763—1780 թթ.) կաթողիկոսի մայր Գայանեն (մահ. 1752 թ., ՂՓ — 9բ/138, ԱՀ — 172/297), Կ. Պոլսի պատրիարք Զաքարիա վրդ. Կաղզվանցու մայր Նազեն (մահ. 1783 թ., ՂՓ — 15ա/133, ԱՀ — 188/351), Զմյուռնիայում նվիրակ, դեռ Ստեփանոս եպս. Ենոքյանի մայր Նունեն (մահ. 1816 թ.,

⁴⁷ Փիրղ., Մահարձանք, 5բ-6ա:

⁴⁸ Տէս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ, էջ 147, արձ. 197, 199:

⁴⁹ Տէս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ, էջ 158—159, արձ. 251, 252:

⁵⁰ Փիրղ., Մահարձանք, 11բ:

⁵¹ Տողատակերը չձանրաբեռնելու նպատակով՝ նախընտրել ենք տապանագրերի ձեռագիր եւ տպագիր օրինակների համատեղ հղումների դեպքերը նշել շարադրանքում՝ մեջբերմանը կից, համառոտագրման հետեւյալ սկզբունքով՝ ՂՓ (Ղեւոնդ Փիրղալեմյան), էջը եւ արձանագրութիւն համարը, օրինակ՝ 4ա/43, այնուհետ՝ ԱՀ (Արսեն Հարութչյան), դարձյալ էջը եւ համարը:

ՂՓ — 17բ/247, ԱՀ — 213/432) եւ այլք: Սիմեոն Երեւանցի հայրապետի մոր՝ Գայանեի տապանագրի բովանդակությունից դատելով՝ Ղեւոնդ վարդապետը ծանոթագրում է, թե իր կարծիքով՝ տիկին Գայանեն ամուսնու եւ որդիների վախճանից հետո մնացել է կուսանաց անապատում (անունը չի նշում), որտեղ եւ վախճանվել է⁵²: Տրամաբանական այս տեսակետից բացի՝ կա մի հետաքրքիր հանգամանք եւս. 1752 թ. տապանագրում Սիմեոնը հիշվում է իբրեւ «վեհ» եւ «հայրապետ», ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Մայր Աթոռում հուղարկավորված Գայանեի շիրմաքարը տեղադրվել է ավելի ուշ՝ Սիմեոնի կաթողիկոսության օրոք⁵³:

Ժողովածուում արձանագրել ենք եւս մեկ ուշագրավ տեղեկություն. Հ^մր 166 տապանագրին կից՝ այլ թանաքով, բայց թերեւս նույն ձեռքով հետագայում ավելացվել է ծանոթագրության ցուցիչ խաչանշան, որը մեկնաբանված է նույն էջի ստորին լուսանցքում: Այն բովանդակում է վիմագրում հիշատակված Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անապատի վանահայր Անտոն վարդապետի վերաբերյալ մատենագրական աղբյուրի հղումը, այն է՝ «տէս 1888 ամի «Արարատ» ամսագրի, էջ 34, տող 1...»⁵⁴: Պարզվում է՝ Անտոն «սրբակրոն» վարդապետը հիշատակված է իբրեւ պատվիրատու-ստացող Ս. Էջմիածնի գրատան Հ^մր 1375 (ՄՄ ձեռ. Հ^մր 1368) ձեռագրի՝ ընդօրինակված 1745 թ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անապատում, Հովհաննես Երեցի ձեռքով. «Եւ գրեցաք սուրբ տառս այսմ չարչարատանջ ժամանակիս, ի խնդրոյ շնորհազարդ՝ րաբունույ եւ ճգնազգեաց Անտոն վարդապետի իւրոյ վայելումն, որ է առաջնորդ եւ հայր ի Սուրբ Լուսավորչի աստուածաբնակ անապատիս...»⁵⁵: Գրչագիրը բովանդակում է Մատթեոս Զուղայեցուն՝ «Գործք առաքելոց»-ի մեկնությունը, որի գրչության հիշատակարանը փաստում է, որ դեռեւս 1740-ականներից անապատի առաջնորդ-վանահայրն Անտոն վարդապետն էր, որը, ըստ տապանագրի, վախճանվել է 1771 թ. եւ թաղվել Ս. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցում (ՂՓ — 11ա/166, ԱՀ — 181/329):

Հատկանշելի է նաեւ այն, որ Ղեւոնդ վարդապետը երբեմն ծանոթագրության բնույթի համառոտ նշումներ է արել վերծանություններում. օրի-

⁵² Տէս Փիրղ., Մահարձանք, 9բ:

⁵³ Տէս Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վաղարշապատ, էջ 172:

⁵⁴ Փիրղ., Մահարձանք, 11ա:

⁵⁵ [Խմբագրական], Ս. Էջմիածնի գրադարան, «Արարատ», 1888, Ա., էջ 33—34. հմմտ. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Դ., սիւն 1084. «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը. Ժ. «Արարատ»-ի բնագիրները, հտ. Բ., էջ 760:

նակ՝ եղիազար Ա. Այնթապցի (1681–1691 թթ.) կաթողիկոսի սպասավոր Ոհան Ստամպոլցու 1683 թ. տապանագրում ննջեցյալի հոգեւոր աստիճանը կարդացել է՝ «մակագին» (փոխանակ՝ սարկաւագին)՝ կից ծանոթագրելով, թե «այս բառ պատուագիր էր» (ՂՓ – 3բ/32, ԱՀ – 141/181), կամ՝ Ս. Էջմիածնի ավագ լուսարար եւ եփրեմ Ա. Ջորագեղցի (1809–1830 թթ.) հայրապետի տեղապահ Գրիգոր եպիսկոպոսի տապանագրում թվականի վերջին նիշը չի կարդացել ու ծանոթագրել է՝ «...վերջի թուանշան մաշել էր» (ՂՓ – 18ա/254, ԱՀ – 215/438), իսկ խոյեցի «սհաթսագ» Առաքելի տապանագիրը վերծանելիս բացատրում է ննջեցյալի մասնագիտությունը՝ ժամագործ (ՂՓ – 19ա/261, ԱՀ – 216/444)։ Կաթողիկոսական տեղապահ Դուկաս արք. Արագածունու 1864 թ. տապանագրին կից ծանոթագրությունից էլ պարզվում է, որ Դեւոնդ վարդապետը ներկա է եղել նրա հուղարկավորությանը. «...սորա թաղման հանդիսին ներկայ էր հաւաքող սոյն գերեզմանական արձանագրութեանց Դեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան Տոսպեցին, յամսեան ապրիլի»⁵⁶։

Ե. Ձեռագիր եւ տպագիր օրինակների համեմատության արդյունքում հստակեցրել ենք նաեւ ներկայումս եղծված կամ կիսաեղծ, իսկ նախկինում ընթեռնելի մի շարք տապանագրերի առանձին հատվածների վերծանությունները. այսպես՝

1. Ճշտվում է ղափանցի Թուման վարդապետի մահվան թվականը, ոչ թե ՌՃՁ. (1657), այլ՝ ՌՃՀ. (1721). վերջին թվանիշ տասնավորն այժմ եղծված է (ՂՓ – 6ա/80, ԱՀ – 134–135/155)։

2. Մարտիրոս եպս. Արծկեցու (մահ. 1657 թ.) տապանագրում ընթեռնելի է ոչ թե «յարկս պ[ա]հական», այլ՝ «յարկ ս[ե]պհական» արտահայտությունը (ՂՓ – 2բ/8, ԱՀ – 135/156)։

3. Ննջեցյալ Ավետիսը (մահ. 1668 թ.) հիշվում է իբրեւ ֆառոգբան, այսինքն՝ քարոզիչ (ՂՓ – 2բ/14, ԱՀ – 138/168)։

4. Ծագումով Գողթան երկրից տեր Պողոսի տապանագրի թվականը ոչ թե ՌՃԸ. (1659), այլ ՌՃԺԸ. (1669) է (ՂՓ – 2բ/15, ԱՀ – 135/158)։

5. Գրիգոր վրդ. Բաղիշեցին (մահ. 1659 թ.) հիշվում է ոչ թե «Վարդացի», այլ «Վարագեցի» վարժարանի սան (ՂՓ – 3բ/28, ԱՀ – 136/159)։

6. Պատմագիր Առաքել Դավրիժեցու տապանագիրը վերծանել է բառերի փոխատեղմամբ. «Այս է տապան պատմագիր Առաքել վարդապետին, ՌՃԺԹ. (1670) թուին» (ՂՓ – 3ա/18, ԱՀ – 138/171)։

⁵⁶ Փիրղ., Մահարձանք, 21ա, արձ. 291։

7. Սահակ պատանու՝ ներկայումս կիսով չափ եղծված տապանագրի վերծանությունն ամբողջանում է. «...հոգեծնունդ զաւակ կոչի, սա Մես-րոպայ վարդապետի, ի թուին հազար հարիւրեկի ԼԲ.-ինն յարաբարդի (1683)...» (ՂՓ — 4ա/39, ԱՀ — 199/390): Թվականը Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը 1692 է կարդացել:

8. Նշանավոր բառարանագիր Երեմիա վրդ. Մեղրեցին (մահ. 1689 թ.) տապանագրում բնութագրված է իբրեւ «բառալոյծ Աստուածաշնչի» (ՂՓ — 4ա/37, ԱՀ — 143/186):

9. Մեսրոպ վրդ. Աստապատցու (մահ. 1701 թ.) տապանագրում պարզվում են մի քանի եղծված բառեր. այսպես՝ «...ուրումն մարմնոյ կա-յառանի..., էր քարոզողաց կարգի..., ի սեպտեմբերի քսան եւ ութի, հան-գեաւ ի մօր իւր յարգանդի» (ՂՓ — 4բ/47, ԱՀ — 148/200):

10. Հստակեցվում է «գրագէտ» Նսայու տապանագիրը. «Այս է տա-պան գր[ա]զ[է]տ յէսայուն, որ է որդի Թահմազին, թվին ՌՃԿԹ. (1720)» (ՂՓ — 11բ/170, ԱՀ — 154/231):

11. Ս. Էջմիածնի աթոռակալ Հովհաննես վարդապետի (մահ. 1724 թ.) մականունը Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանը կարդում է ոչ թե «Սարեցի», այլ «Սամեցի», թերեւս նկատի ունի Կիլիկիո Այնթապ գավառի Սամ գյուղը (ՂՓ — 6ա/84, ԱՀ — 155/236):

12. Ընթերցվել է Ս. Էջմիածնի ժամասաց Դանիել վարդապետի (մահ. 1739 թ.) տապանագրի՝ ներկայումս հողով ծածկված վերջին տողը, որը բովանդակում է մահվան ամիս-ամսաթիվը՝ «Ի. (20) փետրուարի» (ՂՓ — 8ա/115, ԱՀ — 164/270):

13. Մշեցի Սիրմեոն եպիսկոպոսը (մահ. 1749 թ.) տեւական ժամանակ սպասավորել է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքում (ՂՓ — 3բ/36, ԱՀ — 169—170/289):

14. Ոչ թե Գեմարիս, այլ Գեամրեզ (այժմ՝ Կամարիս) գյուղից Հով-հաննես վարդապետի (մահ. 1750 թ.) տապանագիրը տողերի այլ հեր-թագայությունմբ է կարդում. «Ընդ այսու ղնի վիմով մարմին Յովհաննիսի վարդապետին, Գէամրէս գեղն էր տեղի սորին, գրագիր ժամասաց Սրբոյ գահին, Քրիստոս յիշեա՛ զսորա հոգին եւ մոյծ յարքայութիւնդ վերին, զի է սրբոյ արեանդ քոյ գին, ի ՌՃՂԹ. (1750)» (ՂՓ — 9ա/131, ԱՀ — 170/291):

15. Ճշտվեց մահտեսի Աստվածատուրի մահվան տարեթիվը՝ ՌՄԻ-Ա. (1772) (ՂՓ — 11բ/169, ԱՀ — 183/338), իսկ Ստեփանոս արքեպիսկոպո-սի՝ ամսաթիվը՝ «օգոստոսի 2» (ՂՓ — 17բ/249, ԱՀ — 214/436):

16. Թվակիր են բոյախչի (ներկարար) Եղիա Նախիջեանցուն՝ «1814 (ՌՄԿԳ.), փետրուարի 8» (ՂՓ — 17ա/241, ԱՀ — 199/391), նոտար Մատթեոս վարդապետի՝ «թվին ՌՄԼԱ. (1782)» (ՂՓ — 12բ/185, ԱՀ — 200/395), Սառա Ղազանչեցուն՝ «1826 (ՌՄՀԵ.), փետրուարի 9» (ՂՓ — 18բ/257, ԱՀ — 201/403) տապանագրերը, իսկ շորապան Գաբրիել վարդապետը վախճանվել է ոչ թե ՌՄԼ. (1781), այլ ՌՄԼԸ. (1789) թվականին (ՂՓ — 14բ/209, ԱՀ — 201/401):

17. Հովսեփ վրդ. Թիֆլիսեցուն (մահ. 1815 թ.) տապանագրի 4-րդ տողում ննջեցյալը բնութագրվում է իբրեւ «մերթ հիւրընկալ Սրբոյ գահի» (ՂՓ — 17ա/243, ԱՀ — 212/428):

18. Հստակեցվում է Աստվածատուր արքեպիսկոպոսի տապանագրի սկզբի երկու տողերի վերծանութունը. «Ի յամի 1827, ի 19 նոյեմբերի, Տէր Ա[ստուա]ծ[ա]տ[ո]ւր պանծալի արհի...» (ՂՓ — 18բ/257, ԱՀ — 208/417):

19. Ճշտվեց Արագածունյանց տոհմից Հովհաննեսի ազգանունը՝ «Մէլիք-Սէլումեանց» (ՂՓ — 18ա/253, ԱՀ — 217/445):

20. Ուրարակիր Մարտիրոս Տեր-Աղեքսանդրյանը (մահ. 1869 թ.) հիշվում է ոչ թե Փանկրցի, այլ Փանըկցի, այսինքն՝ Փանիկ գյուղից (ՂՓ — 21բ/296, ԱՀ — 227/478):

21. Ընդարձակ է Հովակիմ արք. Տեր-Գրիգորյանի տապանագիրը. «Այս է տապան Յովակիմ եպիսկոպոսի Տէր-Գրիգորեանց Երեւանցոյ եւ ասպետի, անդամոյ Սինօդի Սրբոյ էջմիածնի, հանգեալ ի Տէր ի 12 հոկտեմբեր, 1886 ամի: Շինեցաւ արդեամբ որդւոյ իւրոյ էմինի Տէր-Գրիգորեանց» (ՂՓ — 22բ/305, ԱՀ — 230/489): Այժմյան ամփոփ բնագիրը միգուցե քարը հետազայում փոխելու եւ գիրը վերաշարադրելու հետեւանք է:

Վերոհիշյալ սրբագրումներն արդեն իսկ բավական են նորահայտ ժողովածուի աղբյուրագիտական արժեքը գնահատելու համար: Մենք զանց ենք առել միայն ոչ էական՝ թվականներում առկա հատկապես Գ. եւ Դ. միավոր տառերի շփոթի, առանձին բառաբացթողումների եւ թերընթեռնելի դեպքերը, որոնք սպրդել են Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալեմյանի գրչից: Ընդհանուր առմամբ սույն հոդվածը կարելի է դիտարկել իբրեւ տարիներ առաջ հրատարակված մեր աշխատության օժանդակ ու լրացուցիչ մաս:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ նորահայտ ժողովածուի 302 միավոր տապանագրերից միայն մեկը նկարագրված չէ վերոհիշյալ աշխատության մեջ: Ժամանակին այն լուսանկարել, սակայն հետազայում վրիպել եւ չենք ընդգրկել մեր ուսումնասիրության մեջ: Այդ տապանագիրն առկա է նաեւ Արարատ սրկ. Գափոյանի ավարտաճառում՝ հետեւյալ բո-

վանդակույթյամբ. «Այս է տապան Կարնեցի Եսայի վարդապետի, որ էր ձայնեղ ժամասաց ի գահս սուրբ, ի ՌՄԺԲ. (1763) թվին»⁵⁷:

Ասենք նաեւ, որ տպագիր օրինակում մինչեւ 1886 թ. 302 տապանագրի փոխարեն հաշվվում է 339-ը, հետեւաբար՝ Ղեւոնդ վարդապետի ցուցակում 37 միավոր բացակայում է: Անշուշտ, դա բնավ չի նսեմացնում բազմախատ հոգեւորականի ճիգն ու ջանքը հայ գրավոր մշակույթի արժանահավատ գանձերը կորստից փրկելու գործում: Կատարած վիթխարի աշխատանքը մեծանուն հայորդին եզրափակում է հետեւյալ աղերս-պատգամով. «...մինչ դիպիս երկտող յայտագրիս, ազնիւ ընթերցող, խնդրեմ յիշել՝ զիս՝ զծերուկ աշխատողս ի Տէր, եւ դու լիջի՛ր ողջ ի խնամս Բարձրելոյն»⁵⁸:

РЕЗЮМЕ

Выдающийся армянский филолог, кодиколог и церковный деятель XIX века архимандрит Гевонд Пиргалемян (1830 Ван — 1891 Иерусалим) провел большую часть своей духовно-научной деятельности, путешествуя как по нынешней, так и по исторической Армении и во многих армянских селениях Османской империи, копируя тысячи колофонов рукописей, эпитафий, сборников диалектных слов и других ценных материалов.

Среди печатного и неопубликованного наследия выдающегося священнослужителя выделяется оригинал, озаглавленный «Тетрадь надписей на гробницах Святого Престольного Эчмиадзина...» («Տետր ընդօրինակութեան մահարձանաց Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի...»), недавно обнаруженный в архивном фонде протоиерея Гюта Аганянца в Национальном архиве Армении. Согласно колофонам, Пиргалемян скопировал эпитафии с 17 августа по 29 сентября 1889 г., затем хронологически классифицировал материал и подготовил окончательную версию с 23 по 27 октября в Тбилиси (Грузия), по пути назад из Эчмиадзина в Константинополь.

Большую часть сборника из 2 рукописных колофонов и 305 эпитафий составляют эпитафии (302) конгрегационного кладбища Первопрестольного

⁵⁷ Փիրղ., Մահարձանք, 10բ, արձ. 152, հմմտ. ԱՐԱՐԱՏ ՍՐԿ. ԳԱՓՈՅԱՆ, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանական գերեզմանատան արձանագրությունների վերծանություն, էջ 94, արձ. 133:

⁵⁸ Փիրղ., Մահարձանք, 23ա:

Святого Эчмиадзина, которые Пиргалемян умело прочитал, систематизировал в хронологическом порядке, при необходимости аннотировал и в конце составил алфавитный список имен и список дат. Нововыявленный сборник имеет большое значение для разьяснения предыдущих исследований эпитафий Вагаршапата, что также дает основу для точного чтения и заполнения ныне стертых отрывков эпитафий.

SUMMARY

Archimandrite Ghevond Pirghalemyan (1830 Van—1891 Jerusalem), a 19th century Armenian prominent philologist, codicologist and church figure carried out most of his spiritual-scientific activities traveling in the territory of both present and historical Armenia, as well as in a number of Armenian-populated places of the Ottoman Empire, copying thousands of manuscript colophons, epigraphs, collecting dialectal words and other valuable materials.

Among the printed and unprinted heritage of the meritorious clergyman, the original text entitled «Տեսը ընդօրինակութեան մահարձանաց Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի...» (“A Notebook of inscriptions on the tombs in the Holy See of Etchmiadzin...”) stands out, which has been recently found in the archival fonds of Archpriest Gyut Aghanyants in the National Archive of Armenia. According to the colophons, Pirghalemyan copied the epitaphs from August 17 to September 29, 1889, then he chronologically classified the material and prepared the final version from October 23 to 27 in Tbilisi (Georgia), on his way back from Etchmiadzin to Constantinople.

Most of the collection, consisting of two manuscript colophons and 305 epigraphs, is made up of epitaphs (302) of the monastic cemetery of the Mother See of Holy Etchmiadzin, which Pirghalemyan skillfully read, systematized in chronological order, annotated if necessary, and compiled an alphabetical list of names and a list of dates at the end. The newly discovered collection is of great importance for clarifying the previous studies of the epigraphs of Vagharshapat, which also provides a basis for the accurate reading and for filling in the now erased fragments of the epitaphs.

The newly discovered collection is of major importance for elucidating the previous investigations on the epigraphs of Vagharshapat, which also provides a basis for accurately reading and completing currently erased passages of the epitaphs.